

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LVI/3—4

Посвећено ПАВЛУ ИВИЋУ

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкаџи, др Милка Ивић,
др Александар Лома, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Светозар Симијовић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Егон Фекеше*

Ову књигу Филолога уредио
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2000

РАДА СТИЈОВИЋ
(Београд)

РЕЧНИК СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ И ДИЈАЛЕКАТСКА ЛЕКСИКА

Када се пре нешто више од сто година, на предлог Стојана Новаковића, почело са припремама за израду капиталног дела српске лексикографије, које већ више од четири деценије излази под називом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, намера иницијатора је била да се сачини речник „народног књижевног језика“, што је значило књижевног језика на народној основи, у духу који је утемељио Вук. Њиме је, по замисли Стојана Новаковића, требало да буде обухваћен, пре свега, народни говор, затим целокупна лексика Вуковог Српског рјечника, понешто и из других речника (Д. Исаиловића, Б. Шулека, Ђ. Поповића, И. Филиповића, Ј. Панчића и Ј. Ђорђевића), што је, како Новаковић каже, „удесно сковано по законима језика“ (Новаковић 1888, 79), као и оно што је настало од Доситеја наовамо у уметничком и уопште интелектуалном стваралаштву, а што је уклопљено у лингвистички склоп Вуковог народног језика.

Ово лексикографско дело је замишљено као нормативни речник, чији би се лексички фонд допуњавао без нарушавања вуковских принципа, што је, по Новаковићевом схватању, требало да допринесе коначном образовању српског књижевног језика.

Ова концепција, настала у духу ондашњег времена, а која је полазила од уверења да се српски језик до онога времена „стабилизовао“, „консолидовао“, да је „доведен у ред“, мењана је и допуњавана у зависности од развоја самог језика, науке о језику и лексикографије (Грицкат-Радуловић 1988, 29-30). Поимање да је језик процес, да се он мења, развија и да није могуће говорити о томе „које су речи добиле искључиво право грађанства“ (Белић 1959, XXIII) у књижевном језику који се још формира довело је, између осталог, до промене концепције већ на самом почетку рада на речнику. Тако се уместо речника „српског књижевног народног језика“ почело са израдом

речника „српског књижевног и народног језика“. Напуштена је идеја о нормативном речнику и приступило се изради свеобухватног лексикографског дела у које, поред књижевних речи, улазе и покрајинске и дијалекатске, као и архаизми, варваризми и други некњижевни облици. Овакав садржај условио је и означавање свих облика који одступају од књижевне норме. Нарочитим ознакама се, наиме, читалац упозорава да је реч покрајинска, неправилна и слично, чиме се уноси и моменат нормативности. Све некњижевне форме се, иначе, уклапају у стандардни граматички и акценатски склоп књижевног језика.

Нова концепција наметнула је и нове задатке — прикупити грађу са што је могуће ширег језичког подручја. Тако се у Лексикографски одсек (садашњи Институт за српски језик) слило око 250 збирки речи — из Лике, Баније, Кордуна, Босанске Крајине, Херцеговине, разних крајева Војводине и Црне Горе, Ресаве, Шумадије итд., као и неколико збирки са подручја тзв. структурално-иновативних говора (Ивић 1998, 115) — из Призрена, Књажевца, Ниша и др. У последњих десетак година повећано интересовање за дијалекатску лексикографију довело је до објављивања више дијалекатских збирки и речника, нарочито из југоисточне Србије, који се такође уносе у речнички корпус.

Допуњен грађом из дела хрватских писаца почео је да се израђује, а 1959. године и издаје, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. По Белићевој концепцији, важећој и данас, то је, пре свега, речник књижевног језика. Сва дијалекатска и остала некњижевна грађа треба само да укаже на лексички потенцијал, да послужи као извор за богаћење лексичког фонда књижевног језика. Стога аутори имају задатак да из бројних дијалекатских збирки и речника узимају само оно што је „садржајна допуна општој лексици књижевног језика“ (Пешикан 1982, 215). Сам Белић у првом тому Речника, у предговору, о овоме каже: „По себи се разуме да су те речи [дијалектизми] узимане само онда када могу обогатити Речник и када су се одомаћиле у књижевним и стручним делима“ (Белић 1959, XXXIV). И даље: „Примери у дијалекту давани су само онда када пружају нешто ново у погледу значења, конструкције и сл.“ (Исто). Дакле, по принципима на којима је заснован овај речник, дијалекатске речи се начелно не уносе. Ако дијалектизам, међутим, употпуњује семантички садржај књижевне речи или се налази код истакнутог писца, у истакнутом делу или је одомаћен у разговорном књижевном језику и сл., тада се он у Речнику показује само као контролна одредница, а обрада и примери се дају код одговарајуће књижевне речи. При том се води рачуна да се Речник не оптерети сувише некњижевним фонетским варијантама и речима маргиналног семантичног садржаја.

Међутим, како је овај речник у условима неразвијене, поготово дијалекатске, лексикографије дуго био једина могућност да се лексичко богатство нашег језика сачува, критеријуми за одбир дијалекатске грађе су видно ослабили. У жељи да читаоцу покажу велико богатство нашег језика, бојећи се да ће се речи које изостану из овог свеобухватног лексикографског дела заувек изгубити, аутори Речника неретко се одлучују да у Речник унесу сву грађу на коју наиђу. Тиме се Речник, нажалост, затрпава обиљем непотребних дијалекатских варијаната. Илустрације ради, сво једног примера из рукописа XVI и XVII тома.

Позната реч латинског порекла — *официр* у народним говорима има бројне варијације. У грађи за Речник забележени су следећи облици: *овинцијер*, *овинијер*, *овинцир*, *овицијер*, *овицијер*, *официер*, *официјер* и *офичо*. Ту су још и изведенице од ове речи: *овинцирски*, *овицирка*, *овициров*, *овицирски* итд. Све ове речи презентоване су засебно, као посебне одреднице, илустроване су примерима и акцентоване књижевним акцентом.

Какве информације нам пружају ове лексеме? Дијалектологу интересантне — да је у неким крајевима Босне и Црне Горе (одакле су потврде) у овој речи развијено секундарно *ћ*, да се у неким говорима *ф* супституише са *в*, у неким се, опет, у страним речима попут ове умеће сугласник итд. Међутим, информације ни за дијалектолога нису потпуне, јер речи нису акцентоване изворним него књижевним акцентом. Што се лексикографа тиче — ниједан од ових облика нема другачије значење од оног које има у књижевном језику реч *официр*, која је у речничкој грађи богато засведочена потврдама из књижевног језика.

Дакле, нема ниједног разлога да се ове речи нађу у РСАНУ, поготово не овако како су дате — као посебне одреднице, у изворном, дијалекатском фонетском лику, а акцентоване књижевним акцентом. Овако обрађене оне нису књижевне речи већ бројне фонетске дијалекатске варијанте, а нису ни аутентичне дијалекатске, јер имају књижевни акценат. Оне би, евентуално, могле да се прикључе књижевној речи, с тим да се у загради, уз одредницу, наведу дијалекатски облици у фонетском и прозодијском лику који оне имају у говорима из којих су узете.¹

Сличних примера има и у објављеним томовима Речника. Тако, на пример, уз прво значење придева *несумњив* стоји шест (по прави-

¹ Да се са бројним фонетским и прозодијским ликовима технички може изаћи на крај показује успели *Речник српских говора Војводине*, чија је прва свеска објављена прошле године у Новом Саду.

лима Речника максималан број) књижевних потврда и једна некњижевна — *несумљив*, и то узета из непотписаног чланка у војном листу *Рајник*, који је излазио у Београду деведесетих година XIX века. Дакле, податак непотпун и за дијалектологе — не зна се ни ко је аутор ни одакле је. Прилог *несумњиво* је илустрован са чак седам добрих књижевних примера и са још једним некњижевним — *несумљиво*, који је ексцерпиран из Козарчаниновог романа *Сам човјек*. Уз именицу *нечовек* односно *нечовјек* успостављени су дијалекатски облици *нечоек* и *нечојек*, мада нису потврђени ниједним примером. Уз *нечовечан* односно *нечовјечан* стоје дијалектизми *нечоечан* и *нечојечан*, опет без иједне потврде. Аутор је сматрао да уз одредницу — која је иначе и сама дијалектизам — *нишаљка* („љуљашка, њихаљка“), за коју има неколико потврда, треба додати и облик *нишаљћа*, записан у источној Србији, док је, без икаквих квалификатива, обрађена реч *глинцерин*, која значи исто што и *глицерин*. Оваквих примера свакако има још.

Мислим да би у условима све развијеније дијалектологије и нарастајућег интересовања за дијалекатску лексикографију све ове и овакве речи требало оставити дијалекатским речницима и монографијама о појединим дијалектима, а да би при изради Академијиног речника требало приступити строжој селекцији дијалекатске грађе.²

Обиље лексичког материјала којим су нас заплуснуле нове дијалекатске збирке речи избацило је у први план још један проблем, о коме је иначе и раније расправљано међу ауторима Речника — како обрадити речи из говора структурно сасвим другачијих од књижевног, а које су посведочене само у овим говорима, па се не могу прикључити књижевним речима. У РСАНУ је уобичајен поступак — успоставити књижевну реч и илустровати је дијалекатским примером, а дијалекатску реч навести у загради. Навешћемо један такав случај.

Лексему *огњѣвам* забележио је у овом облику у Књажевцу и Заглавку Живко Стефановић, чија се збирка речи са овог терена чува у Институту за српски језик. У рукопису XVI тома, припремљеном за штампу, та реч је обрађена на следећи начин:

огнѣвати, оґнѣвѣм ијек. **огњѣвати**, оґњѣвѣм (-ѣвају) (некњ. ек. огњевати) свр. покр. I. (некога) *ојжалосійиѣи*, *рајжалосійиѣи* (Заглавак, Књажевац, Стеф. Ж.).

II. ~ се *ојжалосійиѣи се*, *рајжалосійиѣи се*; исп. огневити се (2) (И).

² Уосталом, Институт за српски језик, у коме се израђује Речник, има довољно компетентних дијалектолога, који би могли обрадити дијалекатску грађу и објавити је у оквиру других публикација.

Како је обрађивач овде поступио? Да би се добила реч која у потпуности одговара књижевном језику и која је као таква употребљива у говору образованог човека, аутор је на основу забележеног презента *огњевам* успоставио инфинитив, и то у екавској и ијекавској варијанти, дао му прозодијски лик какав би глагол тога акценатског типа имао у књижевном језику, а затим једино постојећи глагол (опет у облику непостојећег инфинитива) окарактерисао као некњижеван — што он и јесте, али оваквом квалификацијом он га је готово сигурно заклонио од очију читалаца, јер се некњижевне форме, по правилима РСАНУ, не стављају као контролне одреднице на место где би се по азбучном реду оне иначе могле наћи.

Када знамо да говор Књажевца и Заглавка припада призренско-тимочком дијалекту, знамо и то да у њему нема инфинитива, да му је акценат експираторан, да нема опозиције дугих према кратким словима и да је свако *ѓ* дало *e*. Дакле, наведена реч је у потпуности конструисана, а да то, што је још мање оправдано, ничим није назначено.

Да ово није усамљен случај и да проблем није нов, показују примери из првих томова Речника, као што су:

бѣдвѣње с покр. *гл. им. од бедвити*. — Остави се ти бедвења, него плати па да ти се честито уради (Сврљиг, Васиљ.).

бѣдвити (бѣдвити), -ѓм несвр. покр. *вршиѓи неки ѓосао бедвом, мобѓи*. — в. пр. под бедвење.

грѓдети, -дѓм несвр. покр. *имаѓи, носѓи обилан род* (Заплање, Петр. П. Ж. 3).

грѓети, -зѓм несвр. покр. *в. мрзѓи, биѓи нейријатѓељски расѓоложен ѓрема неѓоме*. — Он грзи на њѓга (Пирот, Ник. В. 1).

грѓба¹ ж покр. *овеѓи чешаљ са зѓѓцима само на јѓдној сѓрани* (Призрен, Чем. и Симић М.; Ниш, Христ.).

грѓба² ж покр. *в. грѓва (1)*. — Његовому коњу грѓба је чак до земље, па је све увртена (Призрен, Чем.).

глѓпарии м } покр. *в. глѓѓак* (Белић 1, 380; Пирот,
глѓпарина ж (м) } Ник. В. 1).

готованѓче (готованѓче), -ѓта с покр. *ѓем. од гоѓован (1а)*. — Муку има грдница с тој ѓојно готованѓче (Призрен, Чем.).

Као што се види, наведене лексеме су забележене у Заплању, Призрену, Пироту, Врању (Белић) и Нишу — дакле, у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне, у којој, као што је већ речено, нема инфинитива, као ни прозодијске опозиције дугих према кратким словима. Само на основу познавања овог говора може се знати да су овде у питању адаптације у правцу књижевних облика речи. Ни у

једном случају није показано аутентично дијалекатско стање од кога се пошло при адаптацији.

Сасвим је јасно да оваква пракса са научног становишта није оправдана и да није оправдано са таквим поступцима настављати у будућим томовима Речника. Морало би се тежити аутентичном представљању дијалекатске лексике, а све евентуалне адаптације у правцу књижевног облика речи требало би неизоставно обележити. Уосталом, ако се за сваку индивидуалну реч каже да је индивидуална, за сваку кованицу да је кованица, а свака застарела или архаична реч се квалификује као таква, нема ниједног разлога да се конструисана реч не означи на одговарајући начин (а много је разлога да се то учини).

Професор Ивић, који је такође својевремено давао неке од ових примедби, предлагао је да се овакве одреднице обележе звездицом или заградом. У рецензији за XVI том Речника он каже: „Тамо где у извору стоји дијалекатски акценат несагласан са прозодијском структуром књижевног језика, морао би се разрадити начин да се тај акценат покаже, можда у некој угластој загради. И непостојеће дијалекатске инфинитиве ваља јасно означити као такве, можда звездицом или опет неком заградом.“

Идеја да се овако поступа постојала је још у првим данима рада на Речнику. То се види из Упутстава за израду Речника, којима се обрађивачи у Институту користе, а која су састављена пре више од пола века, још док се припремао први том. Ту се прописује следеће: „Ако се у грађи нађе глагол из краја где се не употребљавају инфинитиви, а обрађивач сматра да га ипак треба показати у Речнику, успоставља се хипотетички инфинитив, са звездицом испред ње.“ То је правило важило и за друге врсте речи. Да је тако извесно време и поступано, мада не доследно, види се из првог тома, у коме се може наћи звездица испред придева **бѣтѣран* и прилога **бѣтѣрно*, за које није било облика позитива, већ само компаратива. У исправкама и допунама, на крају књиге, стоји објашњење да је „звездица ... стављана испред хипотетичких одредница“.

На основу досада изнетог могло би се закључити да није оправдано насумице и без одговарајућих критеријума преузимати сав лексички материјал који нуде постојеће збирке речи или дијалекатски речници. Исцрпан или неселективан однос према лексички дијалекатског типа потребан је када се ради на посебном речнику неког говора, којим се описује његова целокупна лексичка слика, чему, међутим, РСАНУ није намењен. Њиме треба да буду обухваћени само они дијалектизми који садржајно богате лексички фонд књижевног језика, а из њега треба да буду изостављене све дијалекатске варијације неке

лексеме, као и дијалекатски варваризми. Неселективан однос према дијалекатској лексици значи не само одступање од концепције Речника већ и значајно повећање његовог обима, чиме се привођење његовом последњем тому непредвидиво продужава.

Још значајније је, међутим, обратити пажњу на начин презентирања дијалектизама који се унесу у Речник. Дијалекатска реч, наиме, својим акценатским, фонетским, морфолошким или семантичким склопом и потенцијалом представља материјал интересантан за научна истраживања у областима разних лингвистичких дисциплина, неку врсту материјалног аргумента за теоријске анализе или уопштавања. Зато се у Речнику мора тежити максималној аутентичности изношења чињеница — свака лексема адаптирана у правцу књижевног облика мора се на одговарајући начин обележити, а сваки дијалектизам показати у изворном, аутентичном лику.

Овим Речник не би одступио од своје концепције, а добио би на научној вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1959 — А. Белић, *Увод. Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — Београд (Српска академија наука, Институт за српскохрватски језик), 1959, књ. 1, VII/XXVI.
- Грицкат-Радуловић 1988 — Ирена Грицкат-Радуловић, *Речник Српске академије наука и уметности — њочеци, лик, њерсејектине*. — Глас, Београд (Српска академија наука и уметности, књ. CCCLII. Одељење језика и књижевности, књ. 13), 1988, 25–40.
- Ивић 1998 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI/2, 113–132.
- Новаковић 1888 — *Српска краљевска Академија и неговане језика српског. Посланица Академији наука философских од Симојана Новаковића. Прочитана на свечаном скупу академије, одржаном 10 Септембра 1888. у славу сјогодишњице Вука Сћеф. Караџића*. — Глас, Београд (Српска Краљевска Академија), 1888, књ. X, стр. 87.
- Пешикан 1982 — Митар Пешикан, *О селекцији речи у ојисним речницима*. — Лексикографија и лексикологија, зборник реферата, Београд — Нови Сад, 1982, 209–215.
- Речник српских говора Војводине. Свеска 1: А–Б. Редактор Драгољуб Пејировић*. — Нови Сад (Матица Српска. Одељење за књижевност и језик. Лексикографска издања књига III. Дијалекатски речници књига 2), 2000.